

ЗА МЕМОАРИТЕ

Христо Радевски

Моята работа може би ще излезе като на оня, за когото казват: „Кога стана калайджия, кога. . .“ Аз съм нов мемоарист, а на новациите не се полага да дават преценки и съвети. Но тъй като мемоарите влизат отчасти в обсега на художествената литература, те са ме занимавали, имам известни наблюдения и установено гледище. Освен това голяма част от тях са публицистика, а към публицистиката имам активно отношение.

Преди години за мемоарите компетентно, мисля, се изказаха Тончо Жечев и Николай Хайтов. Те се обявиха против съчинените спомени. Сиреч, против измислиците и украшенията в спомените. Особено когато автори са — по разни причини — не участници в описваните събития, а други лица. Тъй наречените литературни обработвачи.

Когато се говори за мемоарната литература, изникват — според мене — два главни въпроса: първо, за точността на описваните факти, и, второ, за тяхната литературна обработка. Тоест, подготовката им за пред читателя. И двата въпроса са еднакво важни и са органически свързани помежду си. Защото и когато спомените са от истинските им автори — сиреч когато те са си ги писали, — често съчиняват факти, а не излагат това, което е било и което е същността на мемоарите. И когато не са те автори, а само са разправили или грубо изложили писмено фактите, а литературният обработвач ги подхваща. За да покаже умениято си, той така ги подслажда и фризира, а често сам измисля и допълва, че ти става неудобно да четеш. Особено като знаеш, че първоавторът е неграмотен или слабо грамотен човек. Поласкан от гладкото изложение, за което не е подготвен, фризирият се радва, че хубава книга е написал. И не възразява за захаросаните и често измислени факти. Защото те естествено винаги са в негова полза.

И двата вида такива мемоари са според мене фалшива литература или публицистика — както щете. Защото и в двата случая имаме измама. И когато се измислят фактите и авторът се представя такъв, какъвто не е бил, или другите представя такива, каквито не са били, и когато дори няма измислици, но изложението е написано на рутиниран език, какъвто авторът няма. Сиреч представя се — по-право други го представя — като опитен журналист или писател.

Преди може би двадесетина години ми попадна книгата на покойния сега народен артист Петър Райчев „Живот и песен“. Прочетох я с интерес, защото авторът е известен, пътувал е много, има много впечатления от интересни събития и интересни хора.

Но какво беше учудването ми, когато се „натъкнах“ на следния пасаж: „Излязох из града.

Народът ликуваше, червените знамена се развяваха по частните и обществени сгради. Петербург се вълнуваше под нова, алена премяна.

Потърсих Маяковски.

Не го намерих у дома му, нито в локалите, които посещаваше. Но два дни след това той се яви в театъра, дръпна ме в един ъгъл и каза:

— Не бива да седим със скръстени ръце, не бива! Утре ще се съберем на ул. Садовой (руският падеж е на автора, Р.) всички: артисти, писатели и художници, за да отидем при Ленин в Смолний. Бъди в къщи, ще дойда да те взема. Трябва да му кажем, че сме с тях, че се поставяме на тяхно разположение.

Събрахме се на уреченото място и в уречения час. Бяхме: Александър Блок, Сергей Городецки, художниците Андреев, Бродски, известният бас Можухин, Владимир Маяковски и много други писатели, художници и артисти, чийто имена вече не помня.

Отправихме се към Смолний.

Ленин ни прие в коридора на „Колонната зала“ и сърдечно се ръкува с всеки от нас. С него дойдоха Сталин и други негови сподвижници. Наоколо бяха поставени картечници, въоръжени лица влизаха и излизаха, телеграфният апарат непрестанно потракваше. Книгата на руската история се разтваряше на нова, чиста страница.

Владимир Улянов изслуша словото на Маяковски. Пламенните думи на поета предизвикаха възторг по лицата на водачите на революцията.

— Ние не искаме нищо друго, освен честното ви изкуство! — обърна се към нас Ленин. — Дайте ни го, и ще ви приласкаем под грижите си.“

Тогава аз току-що бях се върнал от Москва, дето две години бях на работа. Най-любимата ми тема беше Маяковски, защото в Москва много се занимавах с него, ходех често в музея му, запознах се с много негови съратници и поклонници. И знаех, че той никога не се е срещал с Ленина и цял живот е съжалявал за това. Само веднъж го е видял отдалече. В музея „Маяковски“, докато бях в Москва, събираха материали около биографията на поета. Когато прочетох книгата на Райчева, запитах писмено музея — има ли в материалите някъде да се мярка българският артист Петър Райчев и има ли някакво ново откритие — Маяковски да се е срещал с Ленина. Искях да напиша рецензия за тази книга — главно за да предпазя българския читател от едно заблуждение за двама велики хора. Отговориха ми от музея, че Маяковски с Ленина никога не се е срещал — това е вече абсолютно установено — и че в материалите, с които музеят разполага, не се споменава името на Райчева. Тогава казах тук-там, че ще пиша такава рецензия, възмущавах се от измислиците на артиста. Но рецензия не написах — останах си само със заканата. До ушите на Райчева обаче достигнала моята закана. И една привечер телефонът ми позвъни:

— Другарю Радевски, на телефона е народният артист Петър Райчев. Вие сте се канили да пишете критика за моята книга. . .

— Да — казах. — Как можахте, другарю Райчев, да съчините тази среща между Маяковски и Ленина, когато такъв факт няма! Ако това бяха обикновени хора — иди-доди, но за такива личности да се измислят такива неща. . . това е фалшификация на историята. . .

— Знаете ли — каза Райчев — той май не беше Ленин, а мисля беше Сталин. . .

— Сталин ли? — удивих се аз. — Той пък съвсем не е бил! Откъде ви скимна сега това?

Райчев се обърка:

— Знаете . . . то беше отдавна . . . такива неща стават. . . аз много съжалявам. . .

И разговорът как да е приключи.

Обаче по-миналата година по съветската телевизия предаваха спомени за Ленина — по случай годишнината му. И там, между другите, имаше спомен и от българския артист Петър Райчев, който се бил срещал с Ленина на Капри при Горки. Възможно е това да е така — не съм проверявал. Но аз вече не му вярвам.

И още една подобна история. По случай 25-годишнината от социалистическата революция у нас един писател написа във в. „Народна младеж“ спомен из житието-битието си през фашистко време. Разправя, как преди 9 септември го следяла полицията, как нощем под прозореца му непрекъснато караулел детектив, как веднъж жена му — като се готвели да лягат — казала, че детективът наднича през стъклото. Види се, живеел е в сутерен или пък на някакъв нисък етаж и без пердета. И как той изскочил из стаята, хукнал към детектива, она търти-тил да бяга, но писателят го стигнал, взел пишо-ва му, арестувал го един вид, и го вкарал в квартирата си. Она почнал да му се моли, но писателят бил неумолим. „Кажи ми — заповядал — телефонния номер на началника си.“ Она, ще не ще, го съобщил. Тогава писателят — както той съобщава — набрал номера и казал на полицейското началство, че в дома му има един техен човек, да дойдат да си го приберат. След малко избърмчала кола и пристигнало началството. Благодарило на писателя и наругало своя подчинен за пъзливостта му. Писателят, разбира се, предал и пистолета на пленника си.

Четеш и, както русите казват, „диву дивишся“.

Първо, шом детективът е поставен да следи цяла нощ тоя комунист, значи работата е сериозна, комунистът е много опасен и детективът няма да се поколебае да му тегли куршума, когато тоя се нахвърля върху него да вземе оръжието му.

Второ, началникът на детектива, когото посред нощ събуждат да му съобщят за позора на подчинения му, няма да се церемони така любезно с този комунист, който при това е посегнал да обезоръжи служебно лице!

Трето, този писател по онова време нямаше телефон, още повече автоматичен. Това добре знам. С телефони нашего събрата се сдобил след 9 септември 1944 г.

Всичко, което разправя писателят като спомен, е измислица от начало до край. Може би има някакво далечно подобие на такава случка в живота му, но той е превърнал тази случка в нещо като фейлетон. За фейлетон с подобна ситуация обаче е нужно такова съгъстяване на невероятностите, което да подчертава именно абсурдността на това, което се разправя. А не да се съобщава то като факт. . .

*

Посочвам тези два случая като образци на мемоарно съчинителство, в което има безогледно самоизтъкване, никакво зачитане на истината и никакво уважение към читателите. Мога да посоча и други такива и почти такива съчинителства из мемоарни книги, които получиха в печата безкритично висока оценка. Но, както Иван Андреевич Крилов е казал:

Баснь эту можно бы и боле пояснить
да чтоб гусей не раздразнить.

Друг вид неточности — да не кажа фалшификации, защото те не са съзнателни — в спомените са ония факти, които сега, години след събитието, се струват на мемоариста, че са били така, както ги съобщава. Защото той и сега смята, че иначе не би могло и да бъде. Така например един писател в свой спомен засяга между другото Съюза на трудовоборческите писатели, чието начало след дълго обсъждане в нашия литературен печат — главно в „РЛФ“ — бе поставено в 1932 г. Този съюз бе организиран като противопоставяне на официалния писателски съюз, в който трудно влизаха нашите революционни пи-

сатели. Бе замислен той като безпартийна организация, за да можем да привлечем там всички прогресивни писатели. И затова за секретар на управителния съвет — председател нямаше — бе избран сега покойният Димитър Хаджилиев, който тогава беше безпартиен. А писателят, за чийто спомен става дума, пише, че за негов председател бил избран Георги Бакалов. Преди всичко, когато съюзът бе основан, Бакалов още не беше се върнал от Съветския съюз. Но и да беше се върнал, той нямаше да бъде избран за ръководител по изтъкнатите вече причини. Авторът на тоя спомен можеше просто да направи справка. Но не я е направил.

Покойният Димитър Хаджилиев преди години писа във в. „Вечерни новини“ спомени за Николая Хрелков. И като говори още за времето, когато бе жив Гео Милев, Хаджилиев предава думите на Хрелкова за него: „Гео добре се развива, той от декадентството стигна до социалистическия реализъм“ (цитирам по памет). А когато Гео Милев бе жив, понятието социалистически реализъм още не съществуваше. То се появи по-късно. Тука Хаджилиев — поради измяна на паметта си — бе събркал времената. И влага в устата на Хрелкова думи, които той по онова време не е могъл да изрече. Защото — както казах — не съществуваше такава понятието.

Тия два факта и подобните на тях имат това значение, че ония, които изучават нашето литературно движение и се опрат само на такива спомени, ще бъдат заблудени.

По-миналата година прочетох в едно списание спомен от обществен деец. . . Разправя, че при засада го арестували — при това имал смъртна присъда — и през цялото време, докато го карали към полицията, се косел, че акцията, която организирали, ще пропадне. В това не може да не му се вярва. Но в целия спомен няма нито сянка от човешки трепет за собствения му живот. Зер това е млад човек, пред него зее смъртта. Не може в подобни случаи човек — колкото и храбър да е — да не въздъхне: „Няма какво, ще се мре. . .“ И на такава прямолинейна храброст, отърсена от всякакви тръпки на личен страх пред смъртта, трудно се вярва. А в много от мемоарните книги из съпротивата тя изобилствува.

Преди известно време споделих това с другари от един град, дето беше развито партизанското движение. И те ми казаха, че един от тях написал спомени, но бил посъветван да очисти всички места, в които се говори за уплахи и за каквито и да е слабости. Не било възпитателно.

Страхът е породен от чувството за самозапазване и той е естествен. Само че у някои хора взима такива размери, че дава тон на поведението им в критични моменти. Това са страхливците. У хората, които вършат индивидуални подвизи с риск на живота си или участвуват в такива масови подвизи, чувството страх е заглушено от чувството за дълг, за човешка гордост, или от срама пред другарите им, ако се поколебят. Между другото, революционните движения и с това са велики, че тренират тези чувства у своите сподвижници и затова преодоляването на страха от мъките и смъртта там взима връх.

Това нещо, тази велика школовка трябва да се чувствава в нашата мемоарна литература из борбите против фашизма, а не голата, индивидуална вродена храброст, която е или изключение, или присъща на хора, които не могат да си дадат сметка за опасностите пред тях.

През време на Априлския пленум на партията, през почивката, попитах един много отговорен другар: „Как я докарахте до тая мъчителна баня?“ Той ми отвърна: „Не зная, объркахме се.“ И това беше много човешки отговор. И през време на пленума партията излезе от объркването. Какво позорно има в това, човек да си признае сега, като разказва за миналото, че е имало такива моменти в живота му, когато се е изплашвал. Неправдоподобно ли е в книгата

на Захария Стоянов „Записки по българските въстания“, в която на едно място казва: „Бягахме, та табаните на краката ни се виждаха.“

Не правя апология на страха и капитулантството. Но смятам, че в спомените трябва да се говори истината. А тя е в наша полза. В историята на нашата партия — особено през двадесетгодишния фашистки гнет — има и капитуланство от страх, и предателства и какво ли не. Но тон на нейната дейност дава героизмът. Поради тази смела самоотверженост ние дадохме дори повече жертви, отколкото се налагаха. Но интересно е, че в повечето от спомените се пише за чуждия страх и за собствената храброст.

Разбира се, когато пишеш спомени, ти неминуемо си участник в събитията или в съдбата на хората, за които пишеш, и не можеш да не говориш и за себе си. И, разбира се, че когато се пише за хора, чийто живот и дело имат възпитателно значение, не е нито етично, нито справедливо да вадиш калта под ноктите им и с дребните недостатъци на техния живот да омаловажаваш голямото им дело. Но неправилно е също така да се правят от хората икони, лишени от всякакъв човешки грях. Такива икони са неубедителни. Ние знаем, че и най-големите хора са имали човешки слабости, някои дори упорито са се борили с тях. И тези слабости не са им попречили да бъдат образцови граждани и предани борци. Всичко в рисуването на тези хора е в такта на мемоариста. Да може да види колкото е възможно повече разнообразието на личността и да има гражданския и писателски такт да я представи цялостно и обективно. Главното чрез постъпките и разговорите на тази личност.

Един писател преди години писа, че друг писател злорадо се изсмял в лицето на трети писател — заедо му изменила жена му. Това е вън от всякакъв такт, ровене в боклукчийския кош на хорския живот.

Друг писа за Хрелкова, че бил вече легенда. Легенда е Христо Ботйов. Защото времето го е отделило от нас и го е очистило от всичко, което е било дребно или тъмно в малко известния му живот. Останали са за нас едно гениално творчество и един наистина легендарен живот. Но ония, които и досега помнят във всекидневие то му добрия поет и гражданин Хрелков, все пак ще се усмихнат, когато го наречеш легенда.

Основното качество на мемоарната литература е искреността. Ако не бъдеш честен към себе си и към другите — спомените ти ще бъдат фалшиви. И читателят ще долови това.

А как съблазнително е да излъжеш! Особено като знаеш, че никой не може да те изобличи. Човекът, за когото пишеш, е мъртъв. Разговорите, които сте водили, са се състесли само между двама ви. Какво ти пречи да вложиш в устата на мъртвия думи най-благоприятни за себе си? Или неблагоприятни за ония, които ти са неприятни? Пречи съвестта, пречи чувството за отговорност пред читателите. Това чувство мемоаристът трябва във висша степен да притежава. Защото пише не просто четиво, което позволено е да бъде и субективно. Той създава история.

Един от тежките недостатъци на мемоарите е голямата обстоятелственост на повествованието. Когато, както се казва, от мухата се прави слон. Надуват се фактите или се удължава изложението им с предполагаеми ситуации, за да се трупа текст и да изглежда, че има много преживявания. Или пък се привличат около някакъв факт като доказателства излишни аргументи и документи. По този начин споменът се превръща в нещо като научно съчинение.

Понякога от някаква нищожна среща с историческа личност се прави дълго повествование около тази личност, което може да се напише и без срещата и което е извън същността на спомена. Такъв мемоарист е осмлял Зошченко в един свой разказ. Запознал се случайно с шофьора на Ленина и като разбрал това,

наставил му да кара внимателно. И после помпозно разправя, че историческите личности, за които се пише, трябва добре да се познават.

Празното многословие беше остроумно жигосано в една карикатура в сп. „Крокодил“ от 1969 г. Малка уж, незначителна рисунка (художник С. Марков), но много съдържателна. Нарисуван дебел тритомник с отворена на най-горния, третия, том корица. И в този бухнал тритомник потънал като в сандък авторът, който продължава да пише. А на гърба на томовете текст: „Колкото по-къса е паметта, толкова по-дълги са спомените“ . . .

*

Повечето от мемоарните книги си приличат по езика си. Тоест по стиловите маниери, ако това може да се нарече стил. И това е вторият главен въпрос на нашата мемоаристика.

Защо е така?

Дължи се то на литературните преработвачи, които в тази работа са шлифовани занаятчий. И като всички занаятчий си приличат. И оприличават един на друг и авторите на спомените, чиито ръкописи поправят или от чието име пишат.

И странното е, че тази практика се защитава и от похитителите, и от пострадалите. Похитителите си създават работа и източник за доходи, а пострадалите си въобразяват, че така фризирани, ще бъдат приети в салона на литературата. И което е най-тревожно, масовият читател сякаш не забелязва това, него го интересуват фактите, драматичните ситуации и героизмът на хората, а другото остава извън вниманието му. И излиза така: и тоя, който разказва спомените доволен, и неговият литературен обработвач доволен, и читателят доволен — само някой превзети литератори се мръщят. Но какво значение има това? Псетата си лаят, а керванът си върви.

Отдавна и много вярно е казано, че всеки човек може да напише една интересна книга. Тази книга е неговото собствено животоописание. Ако всеки от група хора, живеещи при едни и същи условия, на едно и също място, в едно и също време, вземе и опише живота си, ще видим, че това са не само различни почерци, но и различни виждания на едно и също нещо и различни съждения — въпреки дори единомислието на тия хора. Разбира се, ако говорят искрено, а не си кривят душите и не се съобразяват с това, кой какво ще каже за написаното. Това е индивидуалността на човека. Това е ценното в мемоарната — и не само в мемоарната — литература. И ония, които се подлагат на разни литературни обработки, просто се лишават от своята индивидуалност, обезличават се — било поради суетата им да изглеждат по-грамотни, а в същност те стават окалпени, било поради леността им да си дадат труд и да разправят това, което има да кажат. А най-често поради всеобщо създаденото мнение, че така се пишат мемоари — с чужда помощ.

Но този порок — криворазбраната чужда помощ в такава област като творчеството и публицистиката — очевидно е твърде много разпространен. Участвувал съм в другарски съд над позорни литературни комбинации в драмописането. Авторы и съавтори — когато избухне между тях вече нескриваемо несъгласие: когато паричните им интереси или подялбата на славата ги опълчат един срещу друг.

Разбира се, има полуграмотни хора, които не са боровили с молив, и просто се стесняват да се заловят за писателство. Или ако могат да пишат, усещат, че грамотността им е съвсем недостатъчна и затова прибегват до чужда помощ. Тази помощ е естествена и абсолютно необходима. И тук изпъква въпросът за ролята на редактора, или оня, който записва казаното от неграмотния човек.

Той няма право да пише книгата или пък да прави езика на автора по свой образец. Той има правото и задължението внимателно да отсява явно ненужните повторения и да следи за елементарната грамотност на езика, за верността на фактите, като остави всички езикови особености — диалектност, синтактично своеобразие, музикалност и пр. — на разказвача. А не да го прави учен и високопарен. Ако това се спазваше, каква оригинална мемоарна литература бихме имали сега!

Но за съществуването на такава литература трябва самите литературни помощници, където са необходими, и самите редактори да имат високо съзнание и да бъдат високо грамотни хора. И най-главното — да имат разбиране за значението на мемоарната литература, за нейната възпитателна и литературна стойност, а не да се вълнуват само от материалните облаги от нея.

Една от най-четените литературни разновидности днес са мемоарите. Увелича в тях и интересът към близката ни история, и героичното в живота. И обикновената закономерност е, когато една стока много се дири — до известно време, докато се пресити пазарът, тя да може да върви и с понижено качество. Това в литературата обаче не бива да се допуска. Не бива да се допуска и в мемоарите. И си струва сериозен разговор по този въпрос. Такъв разговор, след който периодичните издания и издателствата да се почувствуват задължени и властни да не публикуват онова, което компрометира мемоарната литература.